

SZEMLE

ZÁRT/NYITOTT – VÁROSFORMA ÉS TÉRHASZNÁLAT

RÉSZLETEK A HABILITÁCIÓS ÉRTEKEZÉSBŐL

BENKŐ MELINDA¹

Dr. habil., tanszékvezető egyetemi docens. BME Urbanisztika Tanszék,
1111 Budapest, Műegyetem rkp. 3. K 293. E-mail: benko@urb.bme.hu; www.urb.bme.hu

A fizikai környezet átalakulását a társadalmi indukálja, a fizikai azonban visszahat és befolyásolja a társadalmat, ezért együttes kutatásuk szükséges. A városépítéset-elmélet kategóriapárjai közül a zárt/nyitott kettősség erre a feladatra kiválóan alkalmas, mert a városformát és a térhasználatot összekapcsolja. A városforma és térhasználat zárt/nyitott mátrixa négy alaptípust, azon belül a fizikai, vizuális és használati határok beemelése hét alcsoportot eredményez: zárt, transzparens, rejtett, köztes, szigetszerű, kertés és nyitott. A történeti zárt és a modern nyitott formával szemben a kortárs város- és ingatlanfejlesztések a zárt/nyitott hibrid megoldásokat preferálják: nyitott forma zárt használattal, zárt forma felnyíló használattal működik. Az írás felhívja a figyelmet a tértagoló – épített és nem épített – határok megnövekedett jelentőségére, és a térhasználat megértése és alakítása érdekében ezeket bevezeti a hagyományos városforma-kutatások diskurzusába.

Kulcsszavak: városforma, térhasználat, térhatár, zárt/nyitott, térelmélet

BEVEZETÉS

„Zárt/nyitott – városforma és térhasználat” címen készítettem el a BME-n zajló habilitációs folyamat részeként publikációkra² támaszkodó összefoglaló értekezésem. Az anyag egyrészt térelméleti és térhasználati osztályozást alapoz meg, másrészt lehetővé teszi a különböző tudományos, oktatási és tervezési tevékenységeimhez való kapcsolódást, és szerves folytatása a 2006 januárjában megvédett *Külső és belső tér közti átmenetek* című doktori disszertációmnak (Benkő, Vámosy és

¹A Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem (BME) Építésmérnöki Tudományok Habilitációs Bizottság és Doktori Tanács – *Műszaki tudományok* tudományterületen, *Építésmérnöki tudományok* tudományágban – 2016. június 1. és 2017. május 25. között bonyolította le a habilitációs eljárást. A nyilvános előadás *Zárt/nyitott városi tömbök*, majd a tudományos kollokvium *Zárt/nyitott városforma és térhasználat* címen 2017. április 25-én volt. A BME Habilitációs Tanácsa H-422 számú oklevéllel a jelöltet 2017. május 25-én nyilvánította habilitált doktornak. A cikk az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és a BME Építésmérnöki Kar Jövő Alap támogatásával készült.

²2010 után megjelent tudományos publikációim közül kilencet (nyolc egyszerezős) választottam ki, közülük: 4 külföldi és 4 hazai lektorált folyóiratcikk, 1 hazai könyvfejezet, illetve 7 angol, 1 francia és 1 magyar nyelvű.

Schneller 2006). Külső tér³ csak belsőhöz viszonyítva létezik (Meggyesi 2004), ezért ez alapvetően építészeti fogalom, a zárt/nyitott azonban már városi összetett minőségi dimenzió,⁴ és tudományközi határhelyzetek felé vezet (Schneller 2002).

2005 óta aktív szerepem van a BME ÉPK Urbanisztika Tanszék szakmai vezetésében,⁵ mely 1929-től önálló egyetemi tanszék,⁶ a településtudományt a műszaki tudományterület építész-mérnöki tudományágán belül művelő legfontosabb hazai szellemi műhely (Pálfy 2009).⁷ A településtudomány helyzetét 2000-ben összefoglaló írás így fogalmaz: „...a település elemeinek térbeli elrendezése nem lehet azok tartalmától és társadalmi gazdasági kapcsolataitól független tevékenység; a műszaki-fizikai, más oldalról a társadalmi gazdasági stb. relációk egységes és nehezen megbontható rendszert alkotnak.” (Bartke–Kőszegfalvi 2000).⁸

Építész-mérnök-ként a városhoz a térbeliség, a fizikai – épített és természeti – „hard” rendszerek felől közelítek, de a gondolkodásom szerves része a „soft” tényező, a térhasználó, téralakító ember. Az elmúlt évek publikációira támaszkodó habilitációs értekezés megírása lehetővé tette számomra eredményeim új, komplex rendszerbe állítását. A szöveg elméleti jellegű, kerüli az esettanulmányok bemutatását, és csak néhány illusztráló ábrát és képet alkalmaz. Az általános felől egy résztéma felé közelít, különböző léptékekben és tematikákban használja a zárt/nyitott fogalom-párt. Az első rész építészet és urbanisztika kapcsán a környezet, a komplex és a fenntartható szavak mai használatáról, szakmai helyzetéről ad rövid áttekintést (Benkő 2017). A második alapja a településtudomány és így az esettanulmányok helyspecifikusságából adódó közép- és kelet-európaiság. A térség városi sajátosságait városközpont és periféria témakörben tárgyalja. A harmadik a városok tömbjeinek beépítési formáját és ehhez kapcsolva a térhasználatot, a zárt/nyitott kettősség alapján felállított négy kategóriát, a forma felől közelítve mutatja be. Végül a negyedik, az úgy-

³ Szakmai gondolkodásom, kutatói és oktatói pályám jelentősen meghatározza Meggyesi Tamás DSc, akinek munkatársa lehettem a BME Urbanisztika Tanszék *A külső tér: fejezetek egy építészeti tételmelethez* című kutatásában, és könyvének alakításában 2001–2004 között. Meggyesi Tamás DSc, Széchenyi-díjas urbanista-építész-mérnök, a BME Urbanisztika Tanszék professzor emeritusa, vezetője 1987–2000 között, az MTA Településtudományi Állandó Bizottság elnöke 2010–2015 között.

⁴ Schneller István PhD, urbanista-építész-mérnök, a Szent István Egyetem egyetemi tanára, 2007–2015 között a Corvinus Egyetem Településképzési Tanszékének vezetője, az MTA Településtudományi Állandó Bizottság tagja, Budapest főépítésze 1990-től 2006-ig.

⁵ 2005–2012 között tanszékvezető helyettesként, 2012-től a BME Urbanisztika Tanszék vezetőjeként dolgozom. / <http://urb.bme.hu/>

⁶ A tanszék történetét a Pálfy Sándor által szerkesztett könyv tekinti át. Pálfy Sándor DLA, Prima Primissima díjas urbanista-építész-mérnök, a BME Urbanisztika Tanszék egyetemi tanára, vezetője 2005–2012 között, az MTA Településtudományi Állandó Bizottság tagja.

⁷ Az értekezés célja – a publikációk összefoglalása mellett – tudományos tevékenységem beágyazottságának bemutatása az építész-mérnöki tudományágon belül működő hazai településtudományi közegbe. Ezért a lábjegyzetben azoknál a hivatkozott szerzőknél, ahol ez ebből a szempontból lényeges, rövid életrajzi leírást adok, kiemelve az MTA Településtudományi Állandó Bizottsághoz, illetve a BME Urbanisztika Tanszékhez kötődő szerepüket.

⁸ Dr. Bartke István, a közgazdaságtudomány doktora, az MTA Településtudományi Bizottságának 1986-os alapításától tagja, alelnöke, majd 1997–2002 között elnöke. – Dr. Kőszegfalvi György DSc, a Pécsi Tudományegyetem tanára, az MTA Településtudományi Állandó Bizottság tagja.

nevezett biztonság alapú ingatlan- és településfejlesztés kortárs jelenségét szintén a zárt/nyitott kettősség mentén értékeli, de itt a használat szempontja kerül előtérbe.

A jelen írás a harmadik fejezetet ismerteti. Háttérben a kortárs városépítészeti tervezéseméleti kutatásánál kidolgozott „zárt/nyitott” kategóriapár van (Benkő–Fonyódi 2009; Benkő 2010), melyet később már a fizikai (városforma) és a társadalmi (térhasználat) környezet együttes leírására használok (Benkő 2011).

ZÁRT/NYITOTT

A zárt/nyitott kategóriapár a társadalmilag konstituált tér legfontosabb minőségi dimenziója. Alkalmazható a fizikai és a társadalmi környezet kutatására, tervezésére⁹ és oktatására,¹⁰ alkalmazható egész város, városrész, tömb vagy épület léptékben. Az európai kultúrkör kettős történeti öröksége két szélső állapotáról tanúskodik: a falak közé szorított, a vidéktől elkülönülő, szűk utcákkal tagolt, szinte telkenként 100%-ban beépített város a zárt/nyitott, az ipari forradalmat követően kialakuló, de főleg a II. világháború utáni nemzetközi modern, a tájban szétterülő, tágas térrendszerbe szoborként állított épületekből álló város, és tömbjei a nyitottságot¹¹ jelenítik meg. A települési tájban ezek a típusok továbbélnék, de a két pólus közti számos átmenet létezik. A kortárs városmegújítások és új fejlesztések egyik tervezési alapkérdése a zárt/nyitott viszony kezelése, mivel ezzel egyrészt a kor társadalmi igényeire reagál a fizikai forma, másrészt azokra visszahatva a mindennapi térhasználatot alakítja.

A város térben egyre heterogénabb, de időben is folyamatosan változó környezetének leírására a nemzetközi szakirodalom először a *collage city* (Rowe–Koetter 1977), majd a méretnövekedésre és akár már az összefüggések hiányára is utalva a *patchwork metropolis*¹² kifejezést használja (Neutelings 1989). Azonban mindkettő

⁹2006 és 2009 között számos városépítészeti nyilvános ötletpályázaton eredményesen vettem részt, ahol már a tervezői gyakorlatban tudatosan használtam a zárt/nyitott elméleti alapokat. Ezek közül kiemelném a Budapest Szíve (<http://epiteszforum.hu/budapest-szive-otlepalyazat3>), az Agóra Szeged Pólus (<http://epiteszforum.hu/agora-szeged-polus-program-palyamuvek5>) és a Kecskeméti Főter és környezete (<http://epiteszforum.hu/kecskemeti-foter-palyazat2>) pályázatokat. A tervi koncepció mindegyiknél a zárt/nyitott városforma és a következtében kialakuló térhasználat kezelésére épült. A Budapest Szíve a pesti Belvároson belül kereste a zárt városforma, a beépítési hiányok problémái és a városközponti funkció minél nyilvánosabb köztér- és épülethasználati igényéből adódó tervi lehetőségeket. A szegedi Agóra terve egy történeti tömb többrétegű feltáráására épült, a zárt külső héj fokozatos, különböző határokkal, átmeneti zónákkal tagolt felnyitása tette lehetővé a közfunkció elhelyezését a tömbbelsőben. A kecskeméti projekt pedig új térbeli és használati egyensúly kialakítására törekedett a hagyományos zárt, nőtt városközpont, és azt a 20. század elejétől tervezetten felnyitó, modern átépítések között.

¹⁰A BME Építész-mérnöki Kar kötelezően választható tantárgya 2010-től a Kortárs városépítészeti, ami a városforma zárt/nyitott kategorizálására épül. Előadók: Benkő Melinda és Fonyódi Mariann.

¹¹Az építészetben az 1960-as évektől általánosan használt tömör-üres városforma-elemző ábrák vizualizálják, egyértelműen megmutatják a történeti és a modern város közti különbségeket, tömeg-tér arányokat.

¹²A *patchwork metropolis* kifejezés bevezetése a szakmai közegbe a holland építész-urbanista Neutelings tanulmányához fűződik. Jellemzése szerint „a térbeli káosz egy magasabb szintű komplexitásban rejlő rend, intenzív élmények terpe, de tervezése új eszközöket kíván”.

kizárólag térbeli egymásmellettségre utal, szemben az 1980-as években megjelenő palimpszeszt¹³ analógiával, mely az időt, az urbanizált táj újrahasznosítását, ezáltal a társadalmi környezetet is beemeli a városforma diskurzusba (Kroessler 2015).

Az építészetben belül a városforma-kutatás közel félszáz éves története elsősorban azokról a jól elkülöníthető, önállóan is ábrázolható, értelmezhető és elemezhető rétegekről szól, amelyek közvetlenül a fizikai környezet alakításához köthetők, szabályozhatók és tervezhetők (Kissfazekas–Gurdon 2015). Az úgynevezett alapinfrastruktúra kétdimenziós, egymásra épülő szintjei a felszínre tapadó természeti táj, a kapcsolatokat biztosító úthálózat és a tulajdonviszonyokat, jogokat rögzítő telekrendszer. Sorrendjük egymást feltételező időbeliségük és változási képességük sebességét is követi: az ember nélkül létező természeti táj a kezdeti adottság, a tájba magának utakat vágó, a hálózatot folyamatosan bővítő, „hódító” ember évezredes munkájának lenyomata az úthálózat, ahonnan megközelíthető egy térség, város, tömb, telek. A 21. századra a Földet „birtokló” ember már minden területet lefed. Az építészeti tevékenység eredménye, a háromdimenziós szuperinfrastruktúra rétegei, a házak és a közterek a természet adta, társadalmilag alakított (tulajdonviszonyok, jogrend, kultúra stb.) és az ember által létrehozott (utak, tereprendezés, települési infrastruktúra stb.) alapokra kerülnek rá (Pinon 1991). Ezt az összetett fizikai környezetet pedig a jelen „sokdimenziós” embere tudatosan és tudattalanul érzékeli, használja, formálja tovább.

„Az építészeti paradoxona tehát abban rejlik, hogy a többdimenziós, tagolt teret alakítja háromdimenziós térelemekkel, s így újra létrehívja a többi dimenziót is. Az, amit alakít, gazdagabb, mint az alakítás eszköze.”¹⁴

A kortárs európai városépítészeti-kutatásainknál (Benkő–Fonyódi 2009) eleinte a hangsúly a fizikai környezet alakításán, az utcák által határolt tömb léptékű városformán volt. Tervezéseméletünk a városépítészeti projektek két nagy csoportját különíti el: a tömeg- (pl. Millenniumi Városközpont) és térorientált (pl. Budapest Szíve) terveket. Az előbbi elsősorban házakról szól (meglévők átalakítása, újak építése), tervezési műfaja a beépítési terv (masterplan) és a városforma zárt/nyitott szélsőértékei között mozgó skáláján zárt, transzparens, köztes és nyitott tömb kategóriák szerepelnek. A térorientált, a nemzetközi szakirodalom által tömeg nélkülinek (un-volumetric) nevezett építészeti, a városépítészeti másik világa, ahol a meglévő szabad tér vagy térrendszer átalakítása a feladat (Aymonino–Mosco 2006). A zárt/nyitott minőségre alapozva itt határolt, a környező épületekhez kötődő, és határtalan, a táji lépték adta nyitottságot a városba beemelő projektek jelennek meg. Nagy léptékű összehasonlító sémáink, a hagyományos városmorfológia tömör/üres beépített-re / nem beépített-re, épületekre/terekre koncentrált tömbábrázolásait követik.

¹³A „palimpszeszt” szó New York bemutatása kapcsán került elő az 1980-as évek közepén; az építészeti kalauz *AIA Guide to New York City* egyik társszerzője, Elliot Willensky jellemezte vele a várost. – Jeffrey Kroessler megfogalmazása szerint: „a palimpszeszt inkább az egymásra épülő élő városformák megtartását kívánja, mint azok egyszerű eltörlését és helyettük újak építését, hiszen így továbbélhető a város múltja.”

¹⁴Schneller István: *Mit jelent építeni?* (1982) In: Schneller 2002. 17.

Az így ábrázolt városforma azonban nem mutatja sem a használó számára ténylegesen bejárható tereket, sem azokat a fizikai határképző elemeket (kerítések, szintváltások), amelyek a térhasználat szempontjából lényegesek. A fizikai (épített/természeti) városformát meghatározó zárt/nyitott helyzetek mellett, a használatot a vizuális (átláthatatlan/átlátható) és valós használati (átjárható/árjárhatatlan) határok zárt-sága/nyitottsága alakítja. Ezek megjelenítése lépték- és szemléletváltást igényel. A városépítészetben a tömör-üres morfológia elsősorban a beépítésről szól, a földszinti alaprajzot mutató vezérszint pedig a külső és belső térvizonyokról.¹⁵ A nem épületekhez kötődő térhatár, a tér a térben¹⁶ elválasztás beemelése a városmorfológiai diskurzushoz, és az ez alapján történő városforma- és térhasználat-osztályozás pedig a rehabilitációs értekezés és a további kutatások alapja.

A használat mennyiségére és minőségére a *density* és *intensity*, a városiasság lényegét együtt adó két hasonló hangzású angol szó utal. A sűrűség (*density*) a fizikai forma és a lakosság szám alapján jól mérhető, vizualizálható, kutatható, összehasonlítható, szabályozható, a nemzetközi (Mozas–Per 2004) és hazai (Szabó 2012)¹⁷ szakirodalom és gyakorlat mennyiségi alapfogalma. A városra, a tömbre, a telekre, a beépítésre vonatkozik. Az intenzitás (*intensity*) ezzel szemben a közterekről, a térhasználatról szól, a városi életminőséget jellemzi, mely számos szempont szerint megfigyelhető és befolyásolható. Elemzésének módszertana az 1960-as évek elejétől folyamatosan formálódik, segíti a kortárs városi jelenségek összehasonlító megismerését, értékelését, illetve alátámaszt város- és köztér-rehabilitációs projekteket (Gehl–Svarre 2013). A hagyományos városi kultúrában a sűrűség és intenzitás erőssége összekapcsolódik, a vidéki, külvárosi, szuburbánus (kertes) életformánál ezzel szemben mindkét mutató alacsony. Sajátos városiassági hiány adódik, mikor csak az egyik érték magas, a másik alacsony: lakótelepeknél és lakóparkoknál a sűrűség, funkcióváltó városközpontoknál az intenzitás magas, annak ellenére, hogy a társadalmi környezetre utaló lakósűrűség-mutató¹⁸ egyre alacsonyabb.

Korábbi kutatásaimra, publikációimra támaszkodó rehabilitációs értekezésemben a kortárs európai zárt/nyitott városforma és zárt/nyitott térhasználat leírására négy alaptípust, és azon belül, a határokat figyelembe véve hét alcsoportot használok. Bemutatásuk a hagyományos városépítészeti megközelítés alapján a forma felől közelít (lásd alább az összefoglaló *táblázatot*).

¹⁵Doktori értekezésem a felülről látható városi tömörség mögött rejlő valós térbeliség bemutatására tette a hangsúlyt, a földszinti zóna bejárható nyilvános és fél-nyilvános, illetve az elzárt magánterei közti kapcsolatokat kereste és osztályozta. – Benkő Melinda: A külső és belső tér közti átmenetek. PhD doktori értekezés. BME Csonka Pál Doktori Iskola, Budapest 2005.

¹⁶A „tér a térben” téma már a külső tér kutatásban, illetve a doktori értekezésemben is előkerült. – Meggyesi 2004. 106–107 (munkatárs: Benkő Melinda).

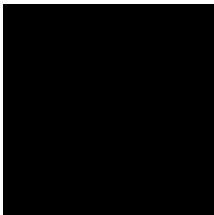
¹⁷Szabó Árpád DLA, urbanista-építészmérnök, a BME Urbanisztika Tanszék egyetemi docense, az MTA Településtudományi Állandó Bizottságának titkára 2012-től.

¹⁸A lakósűrűség-mutató a bejelentett lakosság alapján kapott adat, így valójában a városközpontokban időszakosan tartózkodókat nem jeleníti meg.

A zárt/nyitott városforma alaptípusai és a zárt/nyitott térhasználat alcsoportjainak összefoglaló táblázata

használat városforma	ZÁRT használat				NYITOTT használat			
			density	intensity		density	intensity	
ZÁRT tömb	zárt		+	+	rejtett		-	+
	transzparens		+	+	köztes		+	+
NYITOTT tömb	szigetszerű		+	-	nyitott		+	-
	kertes		-					

ZÁRT forma / ZÁRT használat

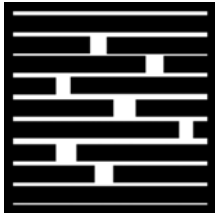

A hagyományos európai városforma „zárt” térfallal kísért utcás rendszer. Az utcák tömböket vesznek körbe, a tömbök telkekre tagolódnak, az épületek az utcavonalra állnak, a térfal zárt. A tényleges épített megoldások számos változata a komplex környezet – a hely, az idő és a korszak – adottságait tükrözi. A védekező, fallal körbevett történelmi város, vagy a kortárs fenntartható fejlesztési elveket érvényesítő, zöldterülettel elhatárolt kompakt város területi fejlődésében korlátozott, ennek eredménye a beépítés sűrűsödése, magasodása. A köz- és a magánélet terei elkülönülnek, a magán- és a közösségi (pl. lakó- vagy munkahelyi közösség) lét a tömbön belül marad, illetve kilép a közterekre, az utcák és terek a közélet helyszínei. A posztmodern városépítészet ennek értékeit felismerve az utca rehabilitálását tűzte ki célul, hogy visszaállítsa a hagyományos történelmi városformát és ezzel együtt a 20. század folyamán, elsősorban a motorizált közlekedés által funkcióját veszített utca társadalmi, mediátor szerepét (Meggyesi 1985). A *zárt* alaptípus városi tömbje fizikailag (épített tömeggel), vizuálisan (folyamatos zárt térfallal) és használatában (csak az ott élők és dolgozók számára megnyithatóan) zárt a külvilág, az utca embere számára.

A „transzparens” ezzel szemben fizikailag (épített tömeggel vagy kerítéssel) és használatában zárt, azonban vizuálisan felnyílik, fényt és kisebb-nagyobb belátást enged a tömbbelsőbe. A fizikai városforma szempontjából egyfajta átmenet a zárt/nyitott között, amit a modern társadalmi igényekre adott városépítészeti válaszok hoztak létre. A transzparens tömb kialakulásának hátterében városrész, tömb vagy épületegyüttes léptékű városépítészeti koncepciók állnak, melynek megvalósítását és fennmaradását jogi eszközök (szabályozás) biztosítják (Benkő 2010). A transzparens tömb esetén megmarad az utca zárt térfalának érzete, a tömbbelső továbbra is csak az ott élőké. Az épületek az utcavonalon állnak, földszintjeik a legtöbb esetben összefogottak, éltetik az utca hagyományos használatát.

ZÁRT forma / NYITOTT használat

A hagyományosan formájában és használatában is zárt városi tömbök a legintenzívebb központi területeken „rejtetten”, de a használat számára megnyílnak, az utca embere, kontrollált módon, de bemehet a tömbbelsőbe. Ennek megnyilvánulásai a kereskedelmi, vendéglátó, szolgáltató területek megnövekedett belvárosi igényeit kiszolgáló nyitott belső udvarok, illetve a 19. századtól a passzázsok, melyek szabad vagy fedett térként, az utca térhálózatát kibővítve, bevezetnek, átvezetnek a tömbön. A 20. század második felének társadalmi változásai (pl. motorizáció, komfortigény megnövekedése, szuburbanizáció, migráció stb.) azonban a legtöbb európai történeti városközpontban a lakosság csökkenését és a hagyományos funkciók elhalását okozták. Bezárt passzázsok, üres földszinti helyiségek, a lakásokat csak munkaidőben használó irodák, a lakásokba beragadt szegény (öregedő, külföldről betelepülő) népesség szinte mindenhol jellemzővé vált. Az ezredforduló körül a kihasználatlan épületek, helyiségek kezelése eleinte spontán folyamatként indult, napjainkra azonban már ezeknek a központi területeknek a gazdasági és kulturális értékeit tudatosan használó, tervezett, lokális beavatkozások is egyre gyakoribbak. Az új típusú egyéni utazási¹⁹ és vendéglátási módok, melyek az autentikust éltetik, a történeti és kortárs építészetet kontrasztosan keverik, az „idegent” is szívesen bevezetik az egyébként rejtett tömbbelsőbe. Közép- és Kelet Európában ezt a jelenséget a történeti épületállomány több évtizedes negligáltsága, a rendszerváltást követően megváltozott tulajdonviszonyok, szabályozások és az elmaradt fejújítások, illetve a működő informális táplálja (Polyák 2015). A turista pár napra egy emeleti lakás-hostel vagy apartman lakója, az úgynevezett romkocsmák kultúra vendéglátó és szórakoztató ipara

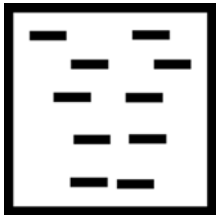
¹⁹Kádár Bálint: Pedestrian Space Usage of Tourist-Historic Cities. Comparing the tourist space systems of Vienna and Prague to Budapest. BME Csonka Pál Doktori Iskola, PhD-értekezés 2015. (Témavezető: Dr. Benkő Melinda.)

pedig a földszinten nemcsak utcai helyiségeket, hanem az udvariakat, és magát az udvart is belakja (Hory et al. 2017). A fiatal generáció egy része (Florida 2002), a család helyett a közösség, az állandó munka helyett az időszakos és távolról is végezhető, az autó helyett a közelséget, a kerékpáros, gyalogos közlekedést preferáló életformájával szintén rátalál ezekre a zárt tömbös történeti városközpontokra, és a lakhatás (co-housing) és dolgozás (co-working) új formáival próbálja felnyitni, életre keltetni az épületeket és tereket. Újból, de máshogy élő városrészek születnek, ahol a fizikai környezet zártságát a társadalmi közeg látszólagos nyitottsága oldja. A terület mérhető lakossűrűsége alacsony, de intenzitása, különösen az esti időszakban kimerülően magas.

A „köztes” megnevezés a használati nyitottságot érzékeltető olyan sajátos városformára utal, ami kooperatív társadalmi kultúrában, főleg holland, dán és német új fejlesztésű területeken valósul meg. A beépítésnél a hagyományos városi zárt tömb fellazul, az épülettömegek bátran formáltak, részben, de nem kötelezően követik az utcavonalat. A külső tömbhatárok építettek, de felnyitásaik nagyok és nem elzártak, a belső tulajdoni határok érzékelhetők, de átláthatók. A tömbbelsőit közhasználatra 24 órában átadott autómentes gyalogutak teszik bárki számára bejárhatóvá, ezáltal a város közterületi rendszere a tömb magán szabad tereivel kibővül. A tömbön belüli – sok esetben viszonylag heterogén – épületegyüttest az egységesen tervezett települési táj szabad terei tartják össze. A rendezettség érzete a fizikai környezeten túl a használói magatartásból adódik. Az úgynevezett *köztes* városforma a kortárs urbanisztika befogadást, elfogadást, a társadalmi mixitást erősítését kívánó elméleteire adott városépítészeti választ.

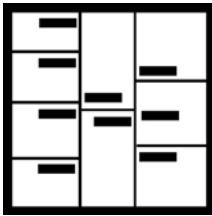
NYITOTT forma / ZÁRT használat

A „szigetszerű” fejlesztések körbekerítettek, elzártak a nyilvános használat elől, de többségük nyitott városformát mutat. Telkük nagy, több hagyományos telek, egy vagy akár több tömb, városrész méretű. Kialakulásuk háttere a közlekedés, a gazdaság és a biztonság alapú városfejlesztés. A 19. század közepén először a modern települési infrastruktúráknak helyet adó, a nőtt városok káoszában rendet vágó széles, tervezett útvonalak szabdalták darabokra a korábban viszonylag egységes várostestet.²⁰ Majd a

²⁰Az 1853-ban kezdődő párizsi városátalakítások alapeszközei a „vágatok” (percement), sugárutak, amik egyrészt teret adtak a közösségi közlekedésnek, a víz, a csatorna, az elektromos, a gázhálózatnak, vagyis a modern települési infrastruktúráknak, másrészt a városkép léptékváltását, az építészeti arculat változását eredményezték. Az átalakításokat bemutató francia szakirodalom az új sugárutakra tudatosan mindig a *percement* (vágat) kifejezést használja.

motorizáció, az autós közlekedésre épülő fejlesztések, végül a kiépített utak egyre intenzívebb járműhasználata mélyítette tovább ezeket a vágatokat, ellehetetlenítve az út két oldalának együttlését. Ez a tagolás nem volt idegen az 1930-as években kiteljesedő, nemzetközileg elfogadott funkcionalista városideától, mely szerint a jövő városa logikusan egymás mellé helyezett monofunkciós területek együttese (Es et al. 2015).²¹ Az elmélet valósággá a II. világháborút követő urbanizációs korszakban vált, ami a modernizáció minőségi eredményei mellett, elsősorban mennyiségi növekedésről szólt. Zöldmezős beruházások, egy (köz- vagy magán-) tulajdonban levő tömbök és szupertömbök, túlméretezett, közlekedési folyosóvá degradálódott közterületek, és a gazdasági hatékonyság előtérbe helyezésével gyorsan, egységes terv alapján megvalósuló projektek (lakótelepek, irodanegyedek, egyetemi campusok stb.) világa alakult ki a történeti központon kívüli periferián. Korunk tematikus (lakó-, iroda, kereskedelmi, logisztikai stb.) parkok formájában viszi tovább ezt a modellt, de a monofunkció mellett a zárt használatra erősít rá, kiszolgálva a biztonság valós vagy csak gerjesztett igényét. Világvárosok legújabb ingatlanfejlesztései között pedig már megjelennek a város a városban koncepciók is, ahol a valós város használata nélkül, bent is minden elérhető. A városok többsége szétesik, heterogén, egymástól egyre függetlenebb részekből áll, fizikai és társadalmi környezetük egyaránt intoleráns. Ezek az új területek körbezártak, egyetlen kapujuk teremt kapcsolatot a külvilággal, így a tömb körül nincs az épületek által működtetett utca, nincsenek gyalogosok, a hagyományos köztér halt. Nagyméretű magántelken, rendezett szabad térben geometriai rendet követve vagy elszórtan állnak az épületek. Városalaprajzként a modern nyitott városforma él tovább, de a társadalmi koncepció lényegét veszítette, a terület elzárt és védett.

Ettől a „kertes” lényegesen különbözik, mivel a tömb kisebb telkekre osztott és telkenként általában egy szabadon álló, oldalhatáron álló vagy ikresen csatlakozó épület van. A telkek, a tulajdon határa egyértelmű, épített vagy zöld kerítés, zárt vagy átlátható, vagy csak egyszerűen sérthetetlen, védhető magánterület.²² Nem átjárható, használata zárt. Közép- és Kelet Európa sajátos öröksége, hogy a városok közigazgatási területén belül nagy kiterjedésű ez a kertes terület,²³ de a városiasságot jellemző

²¹ Az *Atlas of the Functional City* című könyv „Budapest” fejezetét Ferkai András írta: City Analysis. Social Commitment or Cold Professionalism? (222–233. old.) – Ferkai András DSc, építészettörténész-építészmérnök, a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem egyetemi tanára, az MTA Építészeti Tudományos Bizottság tagja.

²² Több országban, US államban a jogrend lehetővé teszi a magántulajdonnak akár fegyveres védelmét is, ahogy erre az angol közmondás utal: „An Englishman’s home is his castle.” (Az én házam, az én váram.) Castle doctrine. (n.d.) In Wikipedia. Retrieved May 20, 2016, from https://en.wikipedia.org/wiki/Castle_doctrine

²³ Budapest Városfejlesztési Koncepciót előkészítő 2011-es helyzetelemzés alapján Budapest területének 52%-a beépített, ennek felén a beépítettség mértéke 30% alatti, háromnegyedén a beépítés 1-2 szintes. A lakóterület 78%-a ebbe a kertes kategóriába tartozik. – Budapest Főváros Önkormányzat (2013). Budapest 2030. Hosszú távú városfejlesztési koncepció. Retrieved from http://budapest.hu/Documents/varosfejlesztési_koncepcio_2011dec/08_Terulethasznalat_Beepites.pdf#search=Budapest%2520V%25C3%25A1rosfejleszt%25C3%25A9si%2520Koncepci%25C3%25B3

sűrűség és intenzitás itt egyaránt hiányzik. Ez történeti adottság, egyrészt a vidéki, falusi életforma városon belüli továbbélése, másrészt a kompakt város feltörése után, a külső részeken kialakuló telkes, szabadon álló beépítés, vagy utólagos, falvakat bekebelező városbővítések következménye.

NYITOTT forma / NYITOTT használat

A hagyományos tömeg-tér arányokat, a városi sűrűség megtartása mellett, a modern városépítészet megfordította. A „nyitott” városforma a modern társadalmi egyenlőség víziókat kísérő „nyitottság” kultúrát tükrözi a fizikai környezetben. A hagyományos zárt város és tömb dekonstrukciója már a 19. század második felében elkezdődött, mivel a történeti központ sűrűsége és intenzitása elviselhetlenné vált. Lebontották a falakat és az új építésű nagyvárosi tömbök zártágának megtartása mellett először a telkek beépítési struktúráját módosították, majd nagyobbak lettek a telkek, végül megjelentek az úgynevezett tömbtelkek új típusú fejlesztési, építési, lakhatási modellekkel (Körner 2015). A kertváros mozgalommal és a telepszerű intenzív alacsony lakófejlesztésekkel párhuzamosan Le Corbusier 1922-ben mutatta be a jövő városának tervét,²⁴ mely új elméleti alapokra helyezte a városépítészeti gondolkodást. Nem a meglévő formák finomítása, hanem teljes törlése és egy radikálisan mással való helyettesítése volt a célja: a fejlesztések léptékváltása, az építéstechnológia (vasbeton, előregyártás) új eredményeinek használata, a sokféle épületből felépülő zárt tömb helyett az egységesen tervezett és épített, a városi szabad terekben nyitottan működő kialakítása. A város funkcionális zónákra osztott, a természeti környezet a települési táj része, az épületek a folytonos térben szabadon álló szoliter tömegek, a beépítési sűrűséget a műszaki lehetőségekre alapozott épületmagasság növelése biztosítja. A helyszínek csak a természeti adottságai (tájolás, vizek, növényzet) számítanak, nincs többé utca és tömb, nincs érzékelhető határ a köz- és magánterület között, nincs sarokház, szemközti vagy szomszédos épület, nincs többé hagyományos városi kontextus. A tömör-üres morfológiai ábrák jól vizualizálják ezt az átalakulási folyamatot, egyértelművé teszik a történeti zárt, a módosított zárt (transzparens és köztes), illetve a modern nyitott beépítések közti különbségeket (Panerai et al. 1997). A formájában és használatában is nyitott tömb a kortárs európai város modern öröksége, a városközpontokon kívüli perifériák települési tájának meghatározó része. Többségében egy beruházásként tervezett és megvalósított telepszerű beépítések, melyek aránya – a kommunista korszak állami, egységesített lakásfejlesztései miatt – Közép- és Kelet-Európa nagyvárosaiban kiemelkedően magas

²⁴Az 1922-es párizsi Salon d’Automne (őszi tárlat) város részlegén mutatta be Le Corbusier koncepciótervét, konkrét helyszín nélküli, 3 milliós kortárs várost. – Ville contemporaine de trois millions d’habitants. Sans lieu, 1922. (2016, May 20.) Retrieved from http://www.fondationlecorbusier.fr/corbuweb/morpheus.aspx?sysId=13&IrisObjectId=6426&sysLanguage=fr-fr&itemPos=214&itemSort=fr_fr_sort_string1%20&itemCount=216&sysParentName=&sysParentId=65

(Benkő 2016). Megújításuk kulcsát sokan a használati nyitottság megszüntetésében keresik, míg kortárs új fejlesztéseknél ezt a típust, a 20. századi nyitott városformát nyitott használattal, szinte már sehol nem alkalmazzák.

ÖSSZEGZÉS

Az építészetelméletben használt kategóriapárok közül a fizikai és társadalmi környezet kutatására leginkább a zárt/nyitott kettősség alkalmas, mivel képes a városforma és a térhasználat kérdéseinek összekapcsolására. A fizikai környezet átalakulását a társadalmi indukálja, a fizikai azonban visszahat és befolyásolja a társadalmi. Korunkban az épített, a vizuális és a használati határ tértagoló szerepe megnőtt, a történeti zárt és a modern nyitott kultúrával szemben az új fejlesztések a zárt/nyitott hibrid megoldásokat preferálják.

A városforma és térhasználat összefüggései a multidiszciplináris településtudomány, a településtervezés, az építészeti tervezés és ezek oktatásának lényeges alapismeretei. Egyrészt tudatosítják a térbeli megoldások használati következményeit, másrészt kategorizálják a használói igények kiszolgálásának építészeti megoldásait. Ez a megközelítés alkalmas új, alapvetően interdiszciplináris kutatási irányok kijelölésére. Három, számomra fontosat emelnék ki: a környezeti bűnmegelőzést, ezen belül az európai városi kultúrára épülő eszköztár tervezéseméleti kutatását, felhasználva az új adatrögzítési, vizualizálási és közvetítési módszereket; a lakótelepek megújítási lehetőségeinek feltárását, figyelembe véve a komplex fenntarthatóság kritériumait; illetve a városi léptékű, a városforma és a határok által befolyásolt térhasználat kutatását, a városi életminőség, a klímaváltozás, a közlekedésfejlesztés stb. összefüggéseit. A településfejlesztések döntés-előkészítői, tervezői és döntéshozói egyaránt támaszkodhatnak a tudományos közeg városforma és térhasználat összefüggéseit kutató munkáinak eredményeire, elősegítve a komplex fenntarthatóság szempontjainak érvényesítését.

IRODALOM

- Aymonino, Aldo – Mosco, Valerio Paolo: *Contemporary Public Space. Un-volumetric Architecture*. Skira, Milano 2006.
- Bartke István – Kőszegfalvi György: Magyar településtudomány az ezredfordulón. *Falu, Város, Régió* (2000) 9. 20–25.
- Benkő Melinda „Külső és belső tér közti átmenetek – kontrasztok és áttűnések” című PhD-értekezés nyilvános vitája. Vámosy Ferenc és Schneller István opponensi véleményével. *Építés – Építészettudomány* 34 (2006) 1–2. 193–220.
- Benkő Melinda: Masséna – New Campus of Paris. *4D Journal of Landscape Architecture and Garden Art* (2010) 19. 2–15.
- Benkő Melinda: Budapest Urban Blocks and their Sustainability. *Architektúra & Urbanizmus* 45 (2011) 3–4. 188–201.

- Benkő, Melinda: Budapest's Large Prefab Housing Estates: Urban Values of Yesterday, Today and Tomorrow. *Journal of Hungarian Studies* 29 (2016) 1–2. 21–36.
- Benkő Melinda: Újraértelmezendő fenntarthatóság. A négy pillér. *Utóirat: Régi-Új Magyar Építőművészet melléklete* 17 (2017) 93. 74–77.
- Benkő Melinda – Fonyódi Mariann: *Glocal city – kortárs európai városépítéset*. Terc Kiadó, Budapest 2009.
- Es, Evelin van – Harbusch, Gregor – Maurer, Bruno – Pérez, Muriel – Somer, Kees – Weiss, Daniel (eds.): *Atlas of the Functional City*. THOTH Publ., Zürich 2015.
- Florida, Richard: *The Rise of the Creative Class: and How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*. Basic Books, New York 2002.
- Gehl, Jan – Svarre, Brigitte: *How to Study Public Life*. Island Press, Washington, London 2013.
- Hory Gergely – Major Zoltán – Müllner Péter – Benkő Melinda: Exploration of Spatial Design Issues at Backpacker Hostels in Budapest's Historic Center: Informality, Density, Adaptability. *Frontiers of Architectural Research* 6 (2017) 2. 157–168.
- Kissfazekas Kornélia – Gurdon Balázs: A várostest morfológiája. *Építés – Építészettudomány* 42 (2015) 3–4. 171–205.
- Körner Zsuzsa: *A történeti városszövet megújulása 1870 és 1940 között*. BME Urbanisztika Tanszék, Budapest 2015.
- Kroessler, Jeffrey A.: *The City as Palimpsest*. CUNY Academic Works, 2015. http://academicworks.cuny.edu/jj_pubs/42 (Utolsó megtekintés: 2016. 03. 07.)
- Meggyesi Tamás: *A városépítés útjai és tévútjai*. Műszaki Kiadó, Budapest 1985.
- Meggyesi Tamás: *A külső tér*. Műegyetemi Kiadó, Budapest 2004.
- Mozas, Javier – Per, Aurora Fernández: *Densidad/density: Nueva vivienda colectiva/New Collective Housing*. A+t, Barcelona 2004.
- Neutelings, Willem Jan: *Regional Analysis: Patchwork Metropolis*. 1989. <http://www.neutelings-riedijk.com/index.php?id=15,70,0,0,1,0> (Utolsó megtekintés: 2016. 03. 17.)
- Pálffy Sándor (szerk.): *Egy tanszék 80 éve. A BME Urbanisztika Tanszékének története (1929–2009)*. Terc Kiadó, Budapest 2009.
- Panerai, Philippe – Castex, Jean – Depaule, Jean-Charles: *La forme urbaine. de l'ilot à la barre*. Editions Paranthèses, Marseille 1997.
- Pinon, Pierre: *Lire et composer l'espace public*. Les Éditions du STU, Paris 1991.
- Polyák Levente (szerk.): *Vacant Central Europe*. KÉK, Budapest 2015.
- Rowe, Colin – Koetter, Fred: *Collage City*. The MIT Press, Cambridge and London 1977.
- Schneller István: *Az építészeti tér minőségi dimenziói*. Librarius, Kecskemét 2002.
- Szabó Árpád: A pesti belváros tömbjeinek sűrűsége. In: *Budapest 2050: a belvárosi tömbök fenntarthatóságának esélyei*. Szerk.: Alföldi György. Terc Kiadó, Budapest 2012. 46–57.

CLOSED/OPEN: URBAN FORM AND SPACE USE

EXTRACTS FROM THE HABILITATION THESIS

Summary

Social context influences changes in our physical environment, and in turn cities and spaces we inhabit condition our everyday life. The research intends to explore simultaneously both levels. Among phenomenal qualities used in urban design theory, the closed/open duality is the most appropriate conceptual tool to make a link between urban form and space use analysis. Traditional European urban blocks underwent extreme changes in the 20th century: nearly all the interim stages appeared, from fully enclosed blocks to the converse, entirely open units. The range between these two extremities differentiates four typically different groups, which can be divided into subcategories using physical, visual and usage limits as analytic tools: closed, transparent, hidden, in-between, detached, island-like and open. In contemporary urban design hybrid situations are dominant: open form works with closed use or closed form permits open use. This paper gives an overview about this actual symptom, which has a strong effect on urban future, transforming not only physical fabric, but space use of everyday life, too.

Keywords: urban form, space use, space limit, closed/open duality, space theory